

MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYASİ FİKİR CEREYANLARINI MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK

READING THE MOVEMENTS OF POLITICAL IDEA IN THE PERIOD OF CONSTITUTIONAL MONARCHY THROUGH THE NATIONALISM THEORIES

Öğr. Gör. Abdulkadir CESUR

Kocaeli Üniversitesi, Kandıra M.Y.O., acesur69@yahoo.com, Kocaeli/Türkiye

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldan başlayarak Batı medeniyeti karşısında bir gerileme sürecine girdiği bilinmektedir. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Batı karşısındaki bu gerileyişin her alanda hissedilmeye başlandığı ve imparatorluğun bir beka sorunu ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Osmanlı'nın son döneminde devlet adamlarının olduğu kadar aydın sınıfının da zihnini meşgul eden bu beka sorunu, pek çok alanda modernleşme girişimini beraberinde getirirken, Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi siyasi fikir akımlarının oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Literatür incelendiğinde devletin bekasının sağlanması ortak paydasında birleşen bu siyasi fikir akımlarının, genel olarak öncü ve entelektüellerinin görüşleri üzerinden incelendiği, temel fikriyatlarının ortaya konduğu fakat herhangi bir ideolojik kuram veya teori perspektifinden göreceli de olsa çok fazla değerlendirilmediği görülmektedir. Bu bağlamda çalışma, Osmanlı son dönemi siyasi fikir cereyanlarının milliyetçilik teorileri üzerinden değerlendirilmesine ve felsefi temelinde milliyetçilik ideolojisine ilişkin nüveler bulunup bulunmadığının ortaya konmasına yöneliktir. Nitel tasarımda, literatür taramasına dayalı bu çalışmada siyasi fikir cereyanları, milliyetçilik teorileri kapsamında hermeneutik (yorumsamacı) yaklaşım dahilinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik Teorileri, Siyasi Fikir Akımları, Milliyetçilik, Meşrutiyet

ABSTRACT

It is known that the Ottoman Empire entered a period of decline in the face of Western civilization starting from the 17th century. When it is come to the end of the eighteenth century, it is seemed that this downfalling of empire against to the West was felt in every area and the empire was face a survival problem. This survival problem which occupied to the mind of intellectual class, as much as the statesmen in the last period of the Ottoman Empire, while bring modernization in many field has laid the groundwork for the formation of the movements of political idea like Ottomanism, Islamism, Westernism and Turkism.

When the literature is examined, it is seen that the movements of political idea which combined in common denominator about survival of the state, are analyzed through the opinions of the intellectuals in general and their basic ideas was revealed, but was not examined through any ideological theory. In this context, the study orientated on the evaluation of the movements of political idea in the Constitutional period through the theories of nationalism and to find out if there is a nationalism nucleus in the philosophical basis of them. In this study based on literature review in qualitative design, the movements of political idea were assessed by a hermeneutical approach within the theories of nationalism.

Key Words: Theories of Nationalism, Movements of Political Ideas, Nationalism, Constitutionalism

1. GİRİŞ

Osmanlı'nın son dönemleri olarak ifade edilen Tanzimat Fermanı'ndan Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşuna kadar olan dönem büyük çaplı siyasal ve sosyal gelişmelere sahne olmuştur. Batılı devletler karşısında geri kalmışlığın hemen her alanda hissedilmeye başlandığı bu çalkantılı dönemde imparatorluk, Batı karşısında ayakta kalabilme sorunu veya bir başka ifadeyle "beka

kaygısı” ile karşı karşıya kalmıştır. Hissedilen bu beka kaygısı doğrultusunda devlet, askeri, siyasal, toplumsal, ekonomik alanda yaşanan sorunlara çözüm bulma gayretiyle bir dizi reform girişiminde bulunmaya başlamıştır. Beka kaygısının giderilmesine ve yıkılışın önlenmesine yönelik bir bakıma Batı gibi olmak adına gerçekleştirilen bu girişimler, tarihe siyasi akımlar (cereyanlar) olarak geçen Osmanlıcılık, Garpcılık (Baticılık), İslamcılık, Türkçülük gibi siyasi fikir cereyanlarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.

Ağır krizlerin yaşandığı Osmanlı'nın bu son dönemi ile bu dönemde ortaya çıkan siyasi fikir cereyanlarının akademik çalışmalarda geniş ölçüde yer bulduğu, hatta yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin ve resmi ideolojisi olarak Kemalizm'in felsefi temellerinin, bu dönemin siyasi fikir cereyanları ışığında incelendiği görülmektedir. Ancak; gerek döneme gerekse dönemin siyasi fikir cereyanlarına, salt ideolojik kuramlar üzerinden bakan geniş ölçekli bir çalışmaya göreceli de olsa çok rastlanmamaktadır. Bu da ister istemez şu türde soruları akla getirmektedir: “Osmanlı son dönem siyasi fikir cereyanlarının ideolojiler ailesinin hiçbir üyesiyle ilişkisi, etkileşimi yok mudur? İdeolojiler yüzyılı olarak adlandırılan 19. yüzyılda ortaya çıkan bu cereyanlar herhangi bir siyasal ideolojinin kırıntılarını dahi olsa içinde barındırmayan, her yönüyle kendine münhasır siyasal akımlar mıdır?”.

İleride bu alanda yapılabilecek muhtemel geniş çaplı bir çalışmaya ışık tutma amacını taşıyan bu çalışma, özü itibarıyla buna ilişkin olup Osmanlı son dönemi siyasi fikir cereyanlarını ideolojiler ailesinin bir mensubu ve yüzyılımızın en çok tartışılan konuların biri olan milliyetçilik ve milliyetçilik teorileri üzerinden ele almaktadır. Bu bağlamda çalışmada, öncelikle milliyetçiliğe ilişkin temel yaklaşımlar ve bu yaklaşımlar içinde yer alan belli başlı teorisyenlerinin görüşleri genel hatlarıyla ortaya konmuş, sonrasında siyasi fikir cereyanlarının temel felsefesi, oluşumlarına zemin hazırlayan tarihsel dönemden kopartılmadan ele alınmış ve sonuç olarak bu cereyanlar milliyetçilik teorileri ve teorisyenlerinin görüşleri ışığında değerlendirilmiştir.

2. KURAMLAR VE KURAMCILARI ÜZERİNDEN MİLLİYETÇİLİK

Günümüzün en çok tartışılan konularından biri olan milliyetçilikle ilgili bir tanım sorunuyla karşı karşıya olduğu ve buna ilişkin ortak bir paydada buluşamadığı görülmektedir. Özkırımlı bunun temelinde terimlerin birbirleriyle karıştırılmasının, millet ve milliyetçiliğin benzer kavramlarla ilişkisindeki belirsizliğin ve tanımlamada hangi kavramlara ağırlık verilmesi gerektiği konusundaki kararsızlığın yattığını belirtmektedir. Bu sebepten dolayı alanın kuramcılarının ve alanla ilgili araştırma yapanların öncelikli olarak, “millet ve milliyetçilik nedir? Bunlar ne zaman doğmuşlardır? Farklı milliyetçilik türleri var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?” gibi temel nitelikte soruları yanıtlamaya yöneldikleri ve söz konusu bu soruları yanıtlarken birbirinden bağımsız ele almanın olanaksızlığı içerisinde millet ve milliyetçilik kavramlarını genellikle birlikte ele aldıkları görülmektedir (Özkırımlı, 2017: 68-76).

“İdeoloji mi, doktrin mi, yoksa paradigma mı?”, antik çağlardan bu yana var olan bir düşünce mi, yoksa modern çağa özgü bir görüş mü?”, “evrensel bir kavram mı yoksa mevcut koşullara göre form kazanan bir düşünce şekli mi?” (Livanelioğlu, 1998: 41) gibi konularda da üzerinde uzlaşmazlığın bulunduğu milliyetçiliğe ilişkin literatür incelendiğinde, onu her yönüyle serimlemeye yönelik farklı açıklama modellerinin, farklı yaklaşımların, geliştirildiği görülmektedir. Bu yaklaşımlardan biri, ilk dönem kuramlarına egemen olan “İlkçi” (primordialist) yaklaşımdır. Diğer, özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren geliştirilen milliyetçilik kuramlarına damgasını vuran “Modernist” yaklaşım (Özkırımlı, 2017: 24), (Durgun, 2014: 44), bir diğeri ise Smith'in, modernist yaklaşımın boşluklarını doldurmayı amaçlayan, onu tamamlayıcı niteliğe sahip bir bakış açısı, bir araştırma programı olarak nitelediği “Etno-sembolcü” (ethno-symbolist) yaklaşımdır (Smith, 2017b: 11).

Milliyetçiliğe ilişkin geliştirilen bu üç temel yaklaşımdan dil, din, ırk, etnisite ve toprağa dayalı ilksel bağlardan bağımsız ele almanın mümkün görülmediği İlkçilik, etnik toplulukların ve milletlerin tarihin doğal yapıları olarak çok eski tarihlerde de var olduğu şeklinde bir temel tez

üzerine oturmaktadır. Bu bağlamda İlkçiler, milletlerin ve milliyetçiliğin tarih boyunca her daim var olduğunu savunan bir çizgidedirler (Smith, 1986: 34).

İlkçilik yaklaşımının süreç içerisinde farklı formlara büründüğü veya kendi içinde farklı versiyonlara ayrıldığı da görülmektedir. Bunlardan ilki “*sosyo-biyolojik*” yaklaşımdır (Smith, 2017b: 20). Etnik bağılıkların kökenini genetik yapılarda arayan bu yaklaşım milletleri geniş ölçekli bir aile olarak görmektedir. Ayrıca etnisitenin, akrabalığın bir uzantısı olduğunu ve bu akrabalığın yaşam mücadelesi içerisinde ortak hedeflere ulaşmak için önemli bir araç olduğunu varsaymaktadır (Guibernau, 1997: 95). Farklı bir form olarak ortaya çıkan “*Kültürel*” yaklaşım ise etnik bağılık ve inancı ön plana çıkarmakta, kişileri veya toplulukları birbirine bağlayan, din, dil, ortak tarih gibi unsurların nitelik açısından ilk olma özelliği taşıdığını ve her şeyden önce var olduğunu dile getirmektedir. Üçüncü bir form olarak İlkçilik içinde yer alan ve “*Eskilci*” olarak adlandırılan yaklaşım ise milletlerin eski çağlardan beri var olduğunu, fazla değişikliğe uğramadan günümüze kadar geldiğini, bir takım formel farklılıklar görülse de milli özün değişmeden kaldığını ileri sürmektedir (Özkırmı, 2017: 79-91). Bir başka ifadeyle modern milletler, türlerine antik çağlarda da rastlanılabilecek, kimsenin hatırlayamayacağı kadar eski milletin yakın döneme ait örneklerini teşkil etmektedir. Dil, tarih ve kültürün isim verilmiş hali olarak millet, sahip olduğu teknoloji haricinde hemen hemen hiç değişmemiştir (Smith, 2002: 54).

Modernist yaklaşıma baktığımızda, İlkçilik’ten farklı olarak milletleri ve milliyetçiliği modern çağa özgü yapılar olarak değerlendirdiği görülmektedir (Guibernau, 1997: 95). 1960’lı yıllara geldiğinde genelgeçer öğretisi haline alan ve milliyetçiliğe ilişkin ileri sürülmüş primordialist görüşleri neredeyse tümüyle akademiden silen bu yaklaşıma göre hem milletler hem de milliyetçilik, ulus devletlerin kurulması, kentleşme, sanayileşme, kapitalizm, seküler eğitim gibi daha birçok modernleşme sürecinin ürünüdür (Smith, 2017: 17-34). Çünkü Modernistlere göre, tarihte eski çağlara bakıldığında milliyetçiliğin tezahürünü sağlayacak, sosyo-ekonomik ve siyasal koşullar bulunmamaktadır. Bu anlamda milletlerin doğal olarak milliyetçilik çağında sosyolojik bir gereklilik haline geldiğini iddia eden bu yaklaşım aynı zamanda milletlerin milliyetçiliği değil milliyetçiliğin milletleri yarattığını ileri sürmektedir (Özkırmı, 2017: 102-103). Buna eklemli olarak modernist yaklaşımın bir diğer önemli söylemi ise, milletlerin tarihin belli döneminde meydana gelen gelişmeler neticesinde devletler tarafından inşa edilmiş olduğu, yani tarihin derinliklerinden gelen doğal olgular olmadıklarıdır (Akıncı, 2014: 142). Dolayısıyla modernist yaklaşımda “millet inşası” toplumsal ve siyasal modernleşme projesine özgü bir durum olarak görülmekte ve bu noktada kolektif çabanın ideolojisi olarak milliyetçi liderler veya milliyetçi hareketler tarafından ortaya çıkarılmaktadır (Smith, 2017b: 19).

Modernist yaklaşımın milliyetçilik teorileri üzerinde uzun süre devam eden egemenliğine tepki olarak doğan ve bir anlamda onun incelikli bir eleştirisini üstlenen Etno-sembolcü yaklaşım ise ilkçi ve modernist yaklaşımdan hareketle belli bir senteze ulaşma ve orta yol bulma çabası içerisinde bulunan bir özelliğe sahiptir. Bu yaklaşıma göre, modern milletlerin doğuşunu etnik geçmişleri dikkate almadan açıklamak mümkün değildir. Bu günün milletleri modern çağ öncesi etnik topluluklarının devamı olup aralarında sadece gelişmişlik farkı söz konusudur. Modern çağ milletleri uzun yıllardır korunan etnik kimlik ve etnik kültürlerin gölgesinde şekillenirler. Bu bağlamda geçmişten taşınan kimlik, kültür, töreler, mitler, semboller günümüz milliyetçiliğinin içeriğini ve söylemlerin ana dolgu maddesini oluştururlar. Bununla birlikte Etno-sembolcü yaklaşımda milliyetçiliğin, aynı Modernist yaklaşımda olduğu gibi modern çağın ürünü olarak değerlendirildiği görülmektedir (Özkırmı, 2017: 201-204). Ancak öte yandan bu yaklaşımın teorisyenleri, milliyetçiliğin etnik bağlar göz ardı edilerek sadece modernleşme süreçleriyle açıklanamayacağını, milletlerin ve milliyetçiliğin analizinde etnik köken, mit, sembol, hatıra, değer, ritüel ve geleneklerin elzem olduğunu ve bunların toplumların şekillendirilmesinde hayati rol oynadığını ileri sürmektedirler (Smith, 2017b: 38-39).

Genel hatlarıyla bu şekilde özetleyebileceğimiz bu üç temel yaklaşımın içerisinde milliyetçiliği açıklama iddiasında olan pek çok teorisyene ve yine bu teorisyenlerin ileri sürdüğü birbirinden farklı milliyetçilik teorilerine rastlamak da mümkündür. Bu anlamda İlkçi yaklaşımın önemli

teorisyenleri olarak en başta yaklaşımın kavramlaştırıcısı Clifford Geertz olmak üzere, Gale Stokes, Joshua A. Fischmann, Van den Berghe gibi isimler gösterilebilir (Roger, 2008: 37-38). Modernist yaklaşımın teorisyenleri arasında ise, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson, Tom Nairn, John Breuilly, Paul Brass, Miroslav Hroch, Liah Greenfeld, John Plamenatz gibi teorisyenler yer alırken Etno-sembolcülüğün savunucuları arasında John Armstrong, Anthony Smith, John Hutchinson gibi teorisyenler yer almaktadır (Özkırımlı, 2017: 203).

Millet ve milliyetçilik olgusunun hem daha iyi anlaşılması hem de söz konusu üç yaklaşımın temel felsefelerinin ve milliyetçiliği açıklamadaki referans noktalarının biraz daha netleştirilmesi adına bu teorisyenlerden en azından bazılarının görüşlerine değinmekte fayda vardır.

İlkçi yaklaşım içinde yer alan ve yaklaşımın başlıca kavramlaştırıcısı olarak ifade edilen Geertz'e göre, "kan" ve "ırk" üzerine temellenmiş bağlar hiçbir zaman yok edilemez. Milliyetçi içe kapanma süreci de bu bağların modern yaşamın getirdiği davranış biçimiyle bağdaşmaz olmalarından ileri gelir. İlsel bağlar belki tek başına milliyetçiliği açıklamaya yetmez ancak yadsınmayacak ağırlıkta etmen oluştururlar (Roger, 2008: 37-38).

Fischmann'a göre milliyetçilik, ana dile yönelik duygusal bir bağlılıktan doğmaktadır. Dil, hem doğal hem araçsal, hem kutsal hem dünyevi olması dolayısıyla "bir sahiciliği belirleme mekanizması" gibi işler. Sahicilik ile modernliği uzlaştırma imkanı sağlar. Her topluluk diline sıkı bağlarla bağlıdır. Onu ne pahasına olursa olsun savunmaya hazır durumdadır ve onu yaymak için de elinden gelen mücadeleyi gösterir (Roger, 2008: 38).

Modernist yaklaşımın teorisyenlerine baktığımızda Hobsbawm, milletin gerek nesnel gerekse öznel bir tanımının yapılamayacağını belirtmektedir. Aynı zamanda ona göre millet asli ve değişmez bir toplumsal birim de değildir. Millet ancak modern ve teritoryal devletle, milli bir devletle ilişkilendirilebildiği kadarıyla toplumsal bir birimdir. Şayet ilişkilendirilemiyorsa milleti ve milliyeti tartışmanın hiçbir anlamı yoktur. Ayrıca milliyetçilik milletlerden önce gelmekte olup milletler devletleri ve milliyetçiliği yaratmaz. Doğru olan bunun tam tersidir. Yani, milliyetçiliği yaratan milletler değil, aksine milletleri yaratan devletler ve milliyetçiliktir. (Hobsbawm, 1993: 19-24).

Doğu milletleri-Batı milletleri şeklinde ayırım yapan Anthony Smith'e göre de millet siyasi bir topluluk olmayı gerektirmektedir. Devlet ise milletlerin oluşumunda önemi yadsınamayacak bir role sahiptir. Milletlerin sınırları belirlenmiş ve belli tarihi olan bir toprağa sahip olması gerektiğinin de altını çizen Smith, Batı milletlerinin eşitlik, tarihsel geçmiş, kültür gibi çeşitli değerler üzerinde yükselip siyasi bir topluluk olarak planlanmadan kendiliğinden ortaya çıkmış olduğunu, buna mukabil Doğu milletlerinin etnik temel üzerine oturduğunu belirtmektedir. Batı milletlerini bu kapsamda "sivil-teritoryal" milletler olarak adlandıran Smith'e göre, Doğu milletleri sonradan aydın ve bürokrat sınıfın gayretleriyle başarabildikleri oranda sivil teritoryal millete dönüşmüşlerdir. Bunun yanında milliyetçiliğin, siyaset biçimi olarak anlaşılmasının mümkün olmadığını, etnik topluluğun temel oluşturduğu milli kimlik ile birlikte düşünülmesi, dil, duygu ve sembollerle de birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan Smith milleti de "tarihi bir toprağı, müşterek tarihi, kültürü olan ve yine müşterek hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğu olarak tanımlamaktadır. (Smith, 2017a: 24-32.).

Anthony Smith'de olduğu gibi Doğu-Batı milleti ve milliyetçiliği şeklinde bir ayırım Plamenatz'da da görülmektedir. Ona göre, Doğu-Batı milliyetçilikleri ekseriyetle siyasi bir form olsa da aslında kültürel bir olgudur. Batı tipi milliyetçilik Batı Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçiliktir. Asya, Afrika, Doğu Avrupa ve Latin Amerika'da görülen milliyetçilik ise doğu tipi milliyetçiliktir. Batı'nın egemenliğine karşı direnememeleri Doğu tipi milliyetçiliği karakterize eden önemli özelliklerden biridir. Batının sömürgeleştirme girişimlerine karşı bağımsızlık mücadelesi vermeleri ve Batı emperyalizmine karşı çıkmaları bu ülkelerde ortaya çıkan milliyetçiliğin doğal zeminini oluşturmaktadır. Böyle bir zemin üzerinde kendini gösteren milliyetçilikte, geçmişe ait olan ve ulusal kimliğin bir parçası olarak görülen bazı değerlere vurgu yapılmakta, fakat aynı zamanda da halka Batı'ya özgü değerler benimsetilmeye çalışılmaktadır (aktaran Uzun, 2003: 142).

Liberalizm ve faşizm gibi olgulardan ziyade akrabalık gibi, din gibi olgularla ele alındığında milliyetçiliğe ilişkin muğlaklığın önemli ölçüde ortadan kalkacağını ileri süren Benedict Anderson'a göre ise millet, kan bağı ve din gibi eski tip cemaatlerin yerini alan, aynı zamanda egemenlik ve sınırlılık içinde hayal edilmiş siyasal bir topluluktur. Dolayısıyla Anderson milletleri, ortak bir kimliği yaratıp sürdürecektir yüz yüze ilişkilere dayanan sahici topluluklardan ziyade zihindeki hayaller olarak değerlendirmekte, eğitim, kitle haberleşme araçları ve sosyalleşme süreçleri yoluyla kurgulanmış olan hayali ve yapay varlıklar olarak görmektedir. Milletleri hayali cemaatler veya varlıklar olarak niteleyen Anderson, aynı zamanda dinin ve krallıkların önemini yitirmesini, kitle iletişiminin gelişmesini yani bir anlamda kapitalizmin yayıncılık sektörüne girmesini, milliyetçiliğin doğuşuna ve gelişimine zemin hazırlayan gelişmeler olarak nitelendirmektedir (Anderson, 2017: 20-51).

Millet kavramına, hem dayanışma ve bağlılık hissiyatı hem de inançlar ve duygular üzerinden yaratılan bir olgu olarak bakan Ernest Gellner ise milliyetçiliği modern çağa özgü insanların örgütlenme ihtiyacından doğan bir olgu olarak görmektedir ve bunun temelini de endüstri devriminin getirdiği değişim-dönüşüm sürecinde aramaktadır. Bununla birlikte diğerleriyle aynı çizgide, milletlerin milliyetçiliği değil milliyetçiliğin milletleri yaratabileceği düşüncesinde olan Gellner göre, endüstri devriminin yarattığı topluma ait bir kültür bulunmakta olup bu kültür toplumun bir arada olmasını sağlayan ve insanları milliyetçi kimlikle donatan yüksek kültürdür. Bu bağlamda modern devlete düşen görev ise ulusal dil ve milli eğitim yoluyla bireyleri yüksek kültüre uyumlu hale getirmek ve bu sayede kendi ulusunu yaratmaktır. Bunun neticesinde kültür yapının yerini almaktadır. Etnisiteyi oluşturan ise yukarıdan dayatılan ve karşılıklı olarak birbirini harekete geçiren kültürel farklılıklardır. Bu farklılıklar toplulukların kültürlerini ayırt etmesini ve karşı kültürlerle rakip olmasını sağlar. Aynı zamanda bu farklılıklar zamanla statü belirleyicileri olmaktan çıkıp müşterek hissiyata sahip büyük kitlelerin ve ulusun tanımlayıcısı olurlar. Bu anlamda ulusçuluk da daha öncelerden yerel düzeyde küçük gruplar tarafından üretilen folk kültüre dayalı karmaşık yapı yerine ortak müşterek kültürün bir arada tuttuğu anonim bir toplumun kurulmasıdır. Aynı zamanda siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilkedir. Ancak bu ilkeyi var eden uluslar değildir. Bir başka ifadeyle ulusçuluk ulusların ürünü değil tam tersine ulusları meydana getiren ulusçuluğun kendisidir. (Gellner, 2016: 8-72), (Gellner, 1992: 19, 104-108), (Roger, 2008: 22), (Smith, 2017b: 116-117)

Ulusun ve milliyetçiliğin doğuşunu modern toplum bağlamında açıklamaya çalışan bir başka yaklaşım da Miroslav Hroch'tan gelmiştir. Hroch'a göre milliyetçilik, birbirinden farklı toplumsal sınıfları aynı potada eritip kendi safına alan karmaşık ve evrimli bir sürecin parçasıdır. Milletlerin doğup gelişimini belirleyen "genel yasalar" vardır ve bu yasalarla toplumların ekonomik altyapılarını etkileyen dönüşümler arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Milliyetçi hareketler ise Hroch tarafından ulusun var oluşunda eksik olan sıfatların edinilmesini ve boşlukların doldurulmasını hedefleyen bir mücadele olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda milliyetçi bir hareketin ilk aşamasında etnik topluluğu ulusa dönüştürme amacıyla topluluğun kültürel, toplumsal, tarihsel özelliklerini keşfetmesini sağlamayı hedefleyen fikir veya eylem düzleminde öncüler ortaya çıkmakta, ikinci aşamada bu öncüler ulusal bilinci harekete geçirmek amacıyla kitlelerin desteğini almaya çalışmaktadırlar. Üçüncü aşamada ise, topluluğu meydana getirenlerin bireylerin bu uluslaşma çağrılarına olumlu yanıt vermesi neticesinde bir ulus meydana getirilmiş olmaktadır (Roger, 2008: 54-61).

Hroch'un yaklaşımını destekler şekilde Brass da milliyetçilik ve ulus inşasında kültürün önemine dikkat çekmekte ve birleştirici bir unsur olarak kültürün, uluslaşma sürecinde siyasi elitler tarafından kullanıldığını öne sürmektedir. Ona göre kültürler, siyasilerin ulus yaratmak için toplum içindeki dağınık farklı gruplardan aldıkları kültürleri bir araya getirip harmanlayarak ortak bir kültür üretmeleri ve ürettikleri bu kültürü jakoben bir anlayışla toplum önüne koymaları sonucunda oluşmaktadır (Çoban, 2012: 346).

Milliyetçiliği siyasal iktidarın taşıyıcısı ve siyasal seçkinlerin devleti kontrol etmek için kullandığı bir silah olarak gören John Breulliy'e göre ise milliyetçi hareketlerin ve dinamiklerin doğuşu

modern devletin ortaya çıkışının uyandırdığı çatışmaların vardığı noktadır. Bu bağlamda mevcut düzene meydan okumak ve alternatif düzeni savunmaktan başka bir şey olmayan milliyetçilik, modern devlet sistemine en yakın siyasal davranış tipi olarak görüldüğünde ancak çözümlenebilir (Roger, 2008: 129). Çünkü Breulliy'nin düşüncelerinde milliyetçilik bir anlamda modern dünyaya özgü devlet ve toplum ayırımına verilen özel bir yanittir ve bu ayırımı yıkmayı amaçlamaktadır. Bunun yanında, Breulliy'ye göre milliyetçiliğin üç iddiası da bulunmaktadır. Bunlardan biri, hem belirgin hem de kendine has niteliklerle donatılmış bir ulusun varlığıdır. Diğeri, ulusun çıkarlarının diğer bütün çıkarlardan üstün olması gerektiğidir. Öbürü ise ulusun mümkün olduğunca bağımsızlığı yani siyasal açıdan egemenliğinin tanınmasıdır. (Leca, 1998: 11-15).

Milliyetçilik kuramcılarında Nairn'e bakıldığında ise milliyetçiliğin kaynağına ilişkin diğer modernist kuramcılardan biraz daha farklı bir yaklaşım ortaya koyduğu görülmektedir. Milletleri ve milliyetçiliği toplumların gelişim sürecinin bir aşaması olarak değerlendiren görüşleri eleştiren Nairn'e göre milliyetçilik, toplumların kendi iç dinamiklerinde değil dünyanın tarihsel gelişim sürecinde aranmalıdır. Ayrıca milliyetçilik, salt sanayileşme, kentleşme gibi gelişmeler neticesinde ortaya çıkmış değildir. Eşit olmayan dengesiz gelişiminin bir ürünüdür. Çünkü dünya politik ekonomisinin mekanizması eşitsiz gelişmeye dayanmaktadır. Bu eşitsiz gelişim ise emperyalizmin gelişimine zemin oluşturmakta, emperyalizm de milliyetçilik temelli anti-emperyalist karşı duruşu doğurmaktadır (Özkırımlı, 2017: 103-105), (Roger, 2008: 53).

Liah Greenfeld ise milliyetçiliğin devletlerin yapılarında meydana gelen değişime cevap olarak geliştiğini düşünmektedir. Bu anlamda milliyetçilik, seçkinlere söz konusu değişimi meşru kılma ve onları tartışmasız bir tahakküm gücüne eriştirecek yeni simgesel statüyü elde etme olanağı sağlamaktadır. Bu açıdan milliyetçiliğin, halkı uluslaştırmaya izin veren yeni bir kültürel kurgu olarak nitelenmesi mümkündür. Kaynağını ise topluluk üyeleri arasında dayanışmanın dayanağı olarak karakterize edilen halk teşkil etmektedir. Bu genel mantık dahilinde de her milliyetçi ideoloji yabancı ülkelerdeki oluşmuş ideolojileri alt etmenin bir aracı haline gelmektedir (Roger, 2008: 159-171), (Leca, 1998: 15).

Günümüzde Etno-sembolcülüğün kurucusu olarak anılan Armstrong'a göre ise milletler aynı Modernist teorisyenlerin savunduğu şekliyle milliyetçilikten önce vardılar fakat ebedi değişmez yapılar değillerdir. Bununla birlikte, etnik bilinç ve etnik kimlik de antik çağlara kadar götürülebilecek uzun bir geçmişe sahiptir. Bu bağlamda Amrstrong'a göre, günümüz milliyetçiliği insanoğlunun asırlardır geliştirdiği tüm siyasal/toplumsal örgütlenme biçimlerine yön veren etnik bilincin son aşamasından başka bir şey değildir (Özkırımlı, 2017: 206-207).

3. SİYASİ FİKİR AKIMLARININ OLUŞTUĞU ZEMİN OLARAK TANZİMAT VE MEŞRUTİYET

Osmanlı'da 17. yüzyıldan beri önü alınamayan gerilemenin sonucu ilan edilen ferman ile başlayan, hem dahilî bir zaruretin ürünü hem de dış müdahalelerin eseri olan (Yetiş, 1994: 109) ve Devlet-i Aliyye'nin bekası, İslamlığın güvenliği için yapılması gereken zorunluluk şeklinde halka anlatılan Tanzimat'ı (Çetinsaya, 2001: 54) Tunaya, ıslahat silsilesini devam ettiren ve onları sonraki aynı çeşit hareketlere bağlayan bir zincir halka olarak değerlendirmektedir (Tunaya, 2004a: 28). Dolayısıyla Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğunda reform girişimlerinin başlayıp uygulamaya konulduğu ilk dönem olmayıp daha önceleri de var olan ve pek çok alanda yaşanan sorunları çözmeye yönelik bazı politik uygulamaların devamı niteliğindedir. Fakat bununla birlikte Tanzimat'ın, sadece Osmanlı siyasal ve yönetsel yapısına değil zihniyet dünyasına etkisinin, kendinden önceki dönemle kıyaslanmayacak derecede büyük olduğunu da belirtmek gerekmektedir (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 6).

Ferman'ın ilanından itibaren yerli-yabancı pek çok kimse tarafından farklı değerlendirilip yorumlanan Tanzimat dönemiyle ilgili olarak Ortaylı, 1960'lı yıllara kadar Cumhuriyet döneminin yarı başarılı bir ön deneyimi olarak görüldüğünü, sonraki süreçte ise Türkiye'nin ekonomik açmazlarının sorumlusu ilan edildiğini söylemektedir. Ancak Ortaylı'ya göre Tanzimat, her şeye rağmen yine de Türkiye tarihinde toplumu ileriye taşıyan, çığır açan, toplumun tümüyle kaçınılmaz

bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlıkla aydınlığın, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en çalkantılı, en buhranlı ve en uzun asrıdır (Ortaylı, 2006: 10,31).

Ortaylı'nın, imparatorluğun en uzun asrı olarak nitelendiği bu tarihsel süreçte girişilen ıslahatlara neden gerek duyulmuştur? Bunlar neyi ifade etmektedir? Bunlara verilecek cevap elbette ayrıntılı bir anlatı gerektirir ancak kısa ve öz mahiyette bunun en başta devletin bekası sorunuyla alakalı olduğunu söylemek mümkündür. Davison da Osmanlı yöneticilerinin ıslahat silsilesine, imparatorluğu yeniden canlandırmak, Endüstri Devrimi ve Fransız Devrimi ile Avrupa'nın ulaştığı uygarlığın giderek artan biçimde egemen olduğu bir dünyada kendini korumak amacıyla giriştiğini belirtmektedir (Davison, 1997: 16). Ancak birer dış dinamik olarak nitelendirilebilecek Davison'un belirttiği bu faktörlerin yanında, Osmanlı idari, mali ve toplumsal yapısındaki bozulmanın da değişimi gerekli kıldığı görülmektedir (Karpat, 2002: 17). Bununla birlikte; imparatorluğu ıslahat girişimlerine iten beka sorununun ortaya çıkışında ve imparatorluğun toprak kayıplarına uğrayarak parçalanma sürecine girişinde en önemli tetikleyicilerden biri olarak 19. yüzyılda tüm dünya genelinde esmeye başlayan milliyetçilik rüzgarını da unutmamak gerekmektedir. Kısacası Osmanlı'nın giriştiği ıslahatları, artan milliyetçilik dalgasının beraberinde getirdiği parçalanışı önlemeye, derinden hissetmeye başladığı beka kaygısını gidermeye ve çöküşü durdurmaya yönelik gerçekleştirilen modernleşme hamleleri şeklinde değerlendirmek gerekmektedir.

Osmanlı devlet adamlarının olduğu kadar aydın sınıfının da zihnini meşgul eden ve temelinde hemen her açıdan geri kalmışlık ile artan milliyetçi hareketlenmelerin yattığı bu beka kaygısı, sahip olduğu tetikleyici özelliğiyle pek çok alanda modernleşme hamlelerini beraberinde getirirken, Meşrutiyet'lere ve çeşitli siyasi fikir hareketlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu fikir hareketlerinden biri ilk devrimci kuşak olarak değerlendirilen, özgürlük-eşitlik-kardeşlik idealleri ve milliyetçilik ideolojisiyle donanmış Jön Türk hareketidir. Bu gün için isimleri en çok hatırlanabilen hareketin öncüleri olarak Ziya Paşa, Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi gibi genç elit adaylardan oluşan bu hareket, belli bir dönem formüle ve deklare edilmiş net bir siyasal düşünce ortaya koymasa da, modernleşme anlayışına çeşitli gerekçelerle muhalefet eden konumdadır. Muhalefetleriyle kendilerinden önceki süreci reddeden ve bu konuda ortak tavır alan bu öncüler, modernleşme projelerinin yeniden gözden geçirilmesini, taklitten uzak, toplumun özelliklerine uygun şekilde geliştirilmesini istemektedir (Koçak, 2001: 72-73). Bu öncü kadro aynı zamanda Batı medeniyetinin üstünlüğünü, halkın sahip olduğu geniş tabanlı hürriyetlere ve demokratik-parlamentar siyasi rejime bağladıkları için mutlak monarşiyi hedef tahtasına koymakta, anayasal monarşiyi talep etmektedir (Tazegül, 2005: 81).

Jön Türk'lerin ortaklaşa savundukları meclis, anayasa, hürriyetler, ekonomik bağımsızlık gibi görüşleri basın aracılığıyla sürekli işlemesi sonucunda oluşan kamuoyu baskısına, yabancıların baskısı da eklenince, devleti yönetenler bir ıslahat adımı daha atmak durumunda kalmışlar ve 1876 Anayasası'nın ilanı ile I. Meşrutiyet dönemini başlatmışlardır.

II. Abdülhamit'in Nisan 1877'de başlayan Osmanlı Rus Savaşı'nın yarattığı olağanüstü hal durumunu gerekçe göstererek, kendinden sonraki ıslahatlara ilham kaynağı teşkil edecek olan I. Meşrutiyet'i sonlandırılması bir anlamda Osmanlı'da II. Meşrutiyet'e giden yeni sürecin kapılarını aralamıştır. İstibdat rejimi diye adlandırılan bu dönemin baskıcı yönetim anlayışı muhalif hareketlerin önünü kesmemiş ve siyasal düşünce akımlarından biri olarak Türkçülük, siyasal derneklerden veya cemiyetlerden biri olarak da İttihat Terakki ortaya çıkmıştır.

Akşin'e göre, ilk cemiyet 1889'da Askeri Tıbbiye'de kurulan İttihat-ı Osmanî olmuş ve bu cemiyet 1895'de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır (Akşin, 1998: 26). İmparatorluğu içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için istibdat yönetimini yıkıp Kanun-i Esasi'nin tekrar tesisini temel amaç edinen bu cemiyet, gizli yapılanmasının yanında kısa zamanda hem ordu, bürokrasi katmanlarında hem de aydınlar arasında destekçilerini arttırmış ve Abdülhamit karşısında en etkili siyasal güç konumuna erişmiştir. Baskıcı anarşik düzenin yarattığı ortam içerisinde İttihat Terakki'nin eriştiği muhalefet gücü, yaşanan ekonomik çıkmazlar ve dışarıdan gelen etkilerle (Tanör, 2005: 105-106) Osmanlı devleti, 23 Temmuz 1908'de dönemin insanların "İlan-ı

Hürriyet” (hürriyetin ilanı) adını verdikleri II. Meşrutiyet’i ilan etmek durumunda kalmıştır (Tunaya, 2004b: 1).

Osmanlı ve Türkiye yakın tarihinin en büyük gelişmelerinden birisi olarak değerlendirilen II. Meşrutiyet’in ilanı, Türkiye tarihinde rastlanılan en geniş fakat bir o kadar da tartışmalı ve bulanık bir hürriyet ortamını beraberinde getirmiştir. Basına sansürün de kaldırıldığı bu bulanık hava içerisinde Jön Türk aydını basın yayın organlarında birleşmiş ve en çalkantılı kriz anlarını yaşayan İmparatorluğu kurtarmanın arayışı içine girmişlerdir. Bu arayış ise Osmanlı tarihinde ilk kez devletin nasıl kurtulabileceği sorusuna ilişkin en doğru cevabı vereceğini düşünen farklı siyasi fikir cereyanlarının tezahürüne neden olmuştur (Tunaya, 2004a: 66).

4. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYASİ FİKİR CEREYANLARI: OSMANLILIK, İSLAMCILIK, BATICILIK, TÜRKÇÜLÜK

Osmanlılık akımı imparatorluğun içine sürüklendiği durumdan imparatorluk sınırları dâhilinde yaşayan farklı soydan, farklı din ve mezhepten herkesi kaynaştıracak bir “Osmanlı Ulusu” yaratarak kurtulabileceği düşüncesini ileri süren bir siyasi fikir akımıdır. Bir Osmanlı ulusu yaratma gayretinin temelinde ise Avrupa’da başlayan milliyetçilik hareketlerine bağlı olarak ortaya çıkan azınlıkların bağımsızlaşma çabalarını ve bu yolla toprak kayıplarını önleme düşüncesi yatmaktadır. İmparatorluğun mevcut sınırlarının muhafaza edilebilmesini sağlamak için bütün toplulukları Osmanlı kimliği altında birleştirme yönündeki bu düşünce ile toprak kayıplarını önlemek ve sınırları korumakla birlikte iktidarın egemenliğini meşrulaştırmak da hedeflenmiştir. Bu açıdan Çolak’ın da belirttiği üzere Osmanlılık bir siyasal aidiyet ve vatanseverlik ideolojisi olarak devlet tarafından da resmi politika olarak benimsenmiştir. İmparatorluğun özellikle Balkanlar’daki gayrimüslimler arasında yayılan milliyetçi hareketler ile karşı karşıya kaldığı ortamda şekillenmeye başlayan Osmanlılık cereyanı (Çolak, 2006: 128) sayesinde de teritoryal nitelik taşıyan kesin sınırlarla belirlenmiş topraklar bütünü kapsayacak bir devlet düşüncesi gelişmiş ve zamanla devletin teritoryal yönü önem kazanmaya başlamıştır (Durgun, 2014: 63). Ancak Tanzimat’tan itibaren egemen bir siyasal düşünce olarak beliren ve padişah tarafından da bizzat desteklenen Osmanlılık akımı milliyetçilik rüzgârının olabildiğince şiddetli estiği ve bu yüzden de milliyetçilikler yüzyılı olarak adlandırılan bir dönemde Balkan savaşlarının da etkisiyle İkinci Meşrutiyet’in ilk yıllarına kadar etkisini sürdürebilmiştir.

Başlangıçta Tanzimat ile birlikte artan Batılılaşmacı reform girişimlerine tepki olarak doğan İslamcılık ise Osmanlılık fikrinin başarısızlığa uğramasına bağlı olarak güç kazanmış ve Osmanlı son döneminin tesir kuvveti yüksek siyasi fikir cereyanlarından biri haline gelmiştir. Bürokrasi ve aydınlar dahil olmak üzere pek çok kesimden destek alan bu akımın temel gayesini ise Batılılaşma hamlelerinin İslami gelişme kanunlarına göre yapılması, imparatorluk sınırları dahilinde yaşayan Müslümanların İslam kimliği altında birleştirilerek yıkılışın önlenmesi teşkil etmiştir. Şerif Mardin’e göre de Batı emperyalizminin güç kazandığı bir dönemde İslamcılık cereyanı imparatorluğun çöküşünü önleyecek bir savunma mekanizması görülmüş ve padişahın hilafetten gelen gücünü pekiştireceği düşüncesiyle de II. Abdulhamit tarafından bizzat desteklenmiştir. Bu bağlamda Osmanlılığın, bir taraftan bütün Müslümanları halifelik makamı etrafında toplamak, diğer taraftan da Osmanlı-Müslüman tebaayı İslam bayrağı altında bir araya getirmek şeklinde iki eksene sahip bir siyasi fikir cereyanı olduğunu söylemek mümkündür (Mardin, 1991: 94).

Osmanlı’yı Batı normlarına uyarlama hareketinin genel adı olarak Batıcılık cereyanı ise İmparatorluğun kurtuluşuna ilişkin “yüzyılın fikir ve ihtiyaçlarına uygun medeni bir devlet ve millet halini almak, yani Garplılaşmak gerekmektedir” şeklinde bir fikriyata sahiptir (Tunaya, 2004a: 69). Bu fikriyatın aşırı temsilcisi olarak nitelenen ve imparatorluğun geri kalmışlığını Asyalı kafalara, yozlaşmış geleneklere bağlayan Batıcılık cereyanının en önemli isimlerinden Abdullah Cevdet’in, (Berkes, 2005: 412) “*tek bir uygarlık var, o da Avrupa uygarlığıdır ve onu gülüyle dikeniyile getirmek gerekmektedir*” (Mantran, 2001: 234), (Lewis, 2000: 235) sözü de Batıcılık cereyanının genel fikriyatını özetler niteliktedir. Yine Abdullah Cevdet’in, “*bizim karşımızda muazzam bir medeniyet var, bu medeniyet zalim olsun, rahim olsun, iyi olsun, fena olsun, bu medeniyet*

karşısında sağlam bir mevki almaya mecburuz”(Cevdet, 2008: 113) sözü de Batıcılık cereyanının amacını, hedefini gösterir mahiyettedir.

Abdullah Cevdet’in haricinde Batıcılık cereyanı içerisinde öncü konumda yer alan bir diğer isim ise Celal Nuri İleri’dir. Abdullah Cevdet kadar Batıyı “gülüyle dikeniyile” kabul etme düzeyinde bir anlayışa sahip olmasa da Batılılaşma doğrultusunda Hilafet’in kaldırılması, hukuk, kılık-kıyafet ve harf devrimi gibi pek çok konuda yol gösterici fikirler ileri sürmüştür. Örneğin, daha o yıllarda alfabeyle ilgili cesurca sayılabilecek, *“harflerimiz berbattır. Gayr-i tabii harflerle yazılmış eserleri halkımız öğrenemediğinden okuma-yazma hevesleri sönmekte ve tahsil yaygınlaşmamaktadır. O yüzden bir an evvel Latin harflerini kabul etmeliyiz”* (Nuri, 2000: 7-13) şeklindeki sözleri, milliyetçiliğin dil konusundaki hassasiyeti ve vurgusu göz önüne alındığında dikkate değerdir. Nuri İleri’nin aynı zamanda bu çalışma açısından da önem arz eden bir başka dikkate değer sözü ise; *“devlet milletin ifade-i hukukiyyesidir; madem devlet teşkilatını yenileştirmeye lüzum gördük, o halde millet teşkilatını da yenileştirmeye mecburuz; aksi takdirde o devlet, o millete uygun gelmez”*(Nuri, 2000: 112-113) şeklindeki sözüdür. Yüksek olasılıkla milliyetçi düşünceye haiz olan birinin kelamı olabilecek türdeki bu söz düşünsel planda bir ulus inşası projesine işaret eder niteliktedir.

1908 düşünce dünyasına egemen olan bu cereyanlar arasında bir diğer yol olarak, özü Türk milliyetçiliğine dayanan ve Öğün’e göre bürokratik modernizmin karşısında olup İslamcılara yakın duran, ayrıca Batı aleyhtarı bir çizgi izleyen Türkçülük cereyanı belirmiştir (Öğün, 1995: 168). Başta edebiyat ve tarih alanında beliren kültürel mahiyete sahip bu cereyan zamanla, milliyetçilik rüzgârından etkilenen imparatorlukta azınlıkların bağımsızlık mücadelelerine girişmelerine tepki olarak güç kazanıp siyasi bir yön almıştır. İmparatorluğun esas unsuru olarak Türk kimliğinin öne çıkartılması, Türklere ulusal bilinç aşılması gibi düşünsel bir yörüngeye oturan Türkçülük cereyanı, Ziya Gökalp’ın kültür (hars) ile medeniyeti birbirinden ayıran fikirleriyle hızla yayılmış ve Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Halide Edip, Mehmet Emin, Hamdullah Suphi gibi aydınları da içine almıştır (Tazegül, 2005: 94).

Önde gelen isimlerinden Ziya Gökalp ile Yusuf Akçura’ya baktığımızda Türkçülük cereyanı içerisinde iki farklı bakış açısının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda Ziya Gökalp’te Türkçülük anlayışının, farklı etnik kategorilerden müteşekkil tebaayı, din ve kültür birliği temelinde homojen bir millet haline getirmek istencine dayandığı, Yusuf Akçura’da ise Osmanlı Türklerini, dünyadaki bütün Türkleri kucaklayan siyasi Türk milletinin parçası olarak görmek şeklinde tezahür ettiği söylenebilir. Bu yönüyle Türklerin siyasi ve kültürel birliğini amaç edinen bu yaklaşımın pantürkist bir içerik taşıdığını söylemek de mümkündür. Yine Türkçülüğün önemli ideologları olan bu iki ismin millet tanımları da cereyanın ağırlıklı özelliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Akçura milleti, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı sosyal vicdanında beraberlik meydana gelmiş insan topluluğu(Akçura, 1978: 35), Gökalp ise din, dil, ahlak, duygu, bakımından müşterek olan insanlardan mürekkep bir topluluk olarak tanımlamaktadır (Gökalp, 1977: 22). Bununla birlikte köklere dönmek suretiyle Batılılaşma çizgisinde yürüdüğü söylenebilecek olan Gökalp, toplumun dilde, duyguda, düşüncede, köklere yönelik bir tarih bilicine sahip olması suretiyle milletleşebileceğini düşünmekte, milletleşmeyi de tasada ve kıvançta müşterek hissiyatın yansıması olarak görmektedir (Türkdoğan,1999: 64). Diğer taraftan Türkçülüğün en önemli ideologlarından biri olan Akçura’nın da milliyetçiliği sahiplenirken Batılılaşmaya uzak durmadığı hatta onu elzem olarak gördüğü, *“Türkler milli lisanlarını kaybetmemek şartı ile Batılılaşınca Türk milletinin hayat ve devamı temin edilmiş olacaktır”* (Akçura, 1981: 67) sözünden açık şekilde anlaşılmaktadır.

5. SONUÇ

Genel fikriyatı üzerinden özetle açıklanan Meşrutiyet dönemi siyasi fikir cereyanlarının ortak özellikleri bağlamında ilk olarak hepsinin imparatorluğun içine sürüklendiği durumun farkında olup Batı karşısında geri kalındığı hususunda müttefik oldukları, yeni bir devlet kurma iddiasından ziyade hepsinin devletin kurtarılması yönünde bir ortak gayesinin bulunduğu söylenebilir. Yine, imparatorluğun gerek yönetimi gerekse kurtarılmasına yönelik güçlü ve etkili bir fikriyat ortaya

koydukları için her birinin siyasi-ideolojik bir niteliğe haiz olduğunu ve modern dünyada ayakta kalacak bir devlet üzerinde milli kimliği kurma gayretinde bulduklarını söylemek de mümkündür.

Osmanlıcılık cereyanına baktığımızda, İmparatorluk sınırlarının korunmasını sağlamak için dini ve etnik temelde farklılık gösteren unsurları Osmanlı kimliği altında birleştirmeyi hedefleyen ve siyasal iktidarın egemenliğine meşruiyet kazandırmak amaçlı tüm kültürlerin temsilini sağlama gayretinde olan bir siyasal birlik projesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde bir siyasal fikir akımı olarak Osmanlıcılığın teritoryal milliyetçilik ideolojisini bünyesinde barındırdığı rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlıcılık ve İslamcılık cereyanının ortaya çıkışına zemin hazırlayan, imparatorluk sınırları içindeki ayrılıkçı hareketleri ise etnize edilmiş toplulukların kendi devletlerini oluşturmaya yönelik bir etnik milliyetçilik veya Smith'in deyimiyle doğu tipi milliyetçilik kapsamında değerlendirmek mümkündür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu ayrılıkçı hareketlerin bölgede vergiler dışında sömürgecilik özelliği bulunmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminden kurtulmayı hedefleyen bir hareket olmadığı, çöken geleneksel yapının yarattığı sonuçlara karşı başlayan protesto hareketlerinin sonradan milliyetçi hareketlere evirildiği yönünde görüşler de ileri sürülmektedir.

İslamcılık cereyanının, milleti İslam gibi nesnel bir zemin üzerine oturtma görüngüsünden dolayı doğu tipi bir etnik milliyetçilik olduğu düşünülebilir. Ancak İslamcılığın etnik türdeşlikten ziyade tüm Müslüman unsurları ortak kimlik temelli bir şemsiye altında birleştirmeye yöneldiği açık şekilde görülmektedir. Bu hususla birlikte İslam'ın ırk ve ethnî kavramıyla olan ilintisizliği göz önüne alındığında İslamcılık cereyanının etnik ve doğu tipi değil daha çok sivil/teritoryal milliyetçilik özellikler taşıdığını söylemek mümkündür. Ayrıca cereyanın bir İslam kimliği oluşturma ve bu kimlik üzerinden tanımlanacak bir millet yaratma tahayyülünün bulunması da bu tespiti güçlendirir niteliktedir.

Türkçülük cereyanının ise her ne kadar egemenliğin kaynağına ulusu yerleştirse ve ulusun bir üyesi olmayı gönüllülük esasına bağlasa da, millet tasavvurunda "ırk" yani Türklük kavramına yaptığı vurgudan ve diğer siyasal fikir cereyanlarından farklı olarak pantürkist bir çizgiye oturmasından dolayı etnik milliyetçilik kapsamında değerlendirilmesi daha mantıklı görünmektedir. Bu bağlamda Türkçülük cereyanı ideologlarının yaptıkları ağırlıklı Türklük vurgusu bu cereyanın milliyetçi karakterini açık şekilde göstermekte olup daha çok doğu tipi milliyetçilik kapsamında değerlendirilebilirliğine işaret etmektedir.

Ayrıca Hroch'un tespit ettiği, ulusal hareketlerde bir etnik grubu ulusa dönüştürme amacı doğrultusunda grubun kültürel, toplumsal, tarihsel özelliklerini gruba yayma çabası içinde olan aydınlar veya öncüler, benzer şekilde Türkçülük cereyanı çatısı altında da açık şekilde görülmektedir. Bu da Türkçülük cereyanının milliyetçi ideolojiye dayanan özelliğini gösteren bir diğer milliyetçilik nüvesidir. Hroch'un bu görüşünü destekleyici nitelikte Brass'ın, ulus ve milliyetçilik inşasında önemine dikkat çektiği "kültürün", uluslaşma sürecinde siyasal elitler tarafından kullanıldığı yönündeki görüşü de Kemalizm'in ana direklerinden biri olan Türkçülüğün milliyetçi özelliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Nairn'in, belirgin ve kendine has niteliklerle donatılmış bir ulusu, milliyetçiliğin temel argümanlarından biri olarak göstermesi de Türkçülük cereyanının milliyetçi yanını açık şekilde göstermektedir.

Milliyetçiliğin bölünmüş veya bölünmekte olan ülkelerde siyasal, toplumsal birlikteliği tesis etmek amaçlı bir araç olarak kullanıldığı, devletlerin sınırları içinde yaşayan etnik azınlıkların ayrılımlarını engelleme ve toplumdaki farklılıkları tek potada eritme konusunda etkili olduğu düşünülecek olursa, gerek Osmanlıcılık, gerek İslamcılık ve gerekse Türkçülük cereyanının özünde milliyetçi nüveler taşıdığı pekâlâ söylenebilir. Buna benzer bir realite olarak, özellikle doğu toplumlarına özgü milliyetçilik anlayışında devletin yüceltildiği ve hatta kutsal addedildiği görülmektedir. Bu pencereden baktığımızda da Batıcılık dahil olmak üzere Osmanlı son dönemi siyasal fikir cereyanlarının hepsinin üzerinde paydaşlık kurdukları devletin bekasının sağlanmasına yönelik konumlanışlarını bir milliyetçilik nüvesi olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Ayrıca Smith'in Asya ve Afrika milliyetçilerine ilişkin, devletten-ulusa modeliyle, Batının askeri ve diğer alanlarda kalkınmışlığını taklit ettikleri, buna ilave kendi toplumlarına dayanışmayı sağlayacak değerleri enjekte ederek homojen, türdeş bir millet oluşturabileceklerini düşündükleri şeklindeki tespiti, milliyetçilik tohumlarının Batıcılık cereyanı içinde de var olduğunun işareti niteliğindedir. Bununla birlikte Plamenatz'ın, Doğu tipi milliyetçiliğin özellikleri arasında saydığı, Batı kurumlarını taklit ve Batılı değerlerin benimsetilmesi çabası, diğer taraftan Batı'nın sömürgeleştirme girişimlerine karşı verilen bağımsızlık mücadelesi, ulusal kimliğin bir parçası olarak görülen bazı değerlere yapılan vurgu, hem Türkçülük hem de Batıcılık akımının milliyetçi yanını göstermektedir.

Modernist yaklaşımın, milletlerin tarihin belli döneminde meydana gelen gelişmeler sonucunda devletler tarafından inşa edilmiş olduğu şeklindeki söylemi ve bu dört siyasi fikir akımı üzerinden aydınların ve devlet yöneticilerinin bir millet inşasına kalkışmış olması dikkate alındığında, meşrutiyet dönemi siyasi fikir cereyanlarının hemen hepsinin değişen özelliklerde milliyetçi nüveler taşıdığını söylemek mümkündür.

Osmanlı son dönem fikir cereyanları arasında Batıcılık akımının ilk bakışta milliyetçilik ideolojisinden tamamen ayrı bir konumlanışa sahip olduğu düşünülebilir. Ancak bu noktada, Batıcılık akımı içerisinde bulunan entelektüellerin, Batı kurum ve değerleriyle donatılmış bir millet tahayyüllerinin olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca Garpcılar'ın Batı'nın sömürgeleştirme girişimlerine karşı bağımsızlık mücadelesi vermeleri, yani Batı emperyalizmine karşı çıkmaları, bununla birlikte ulusal kimliğin bir parçası olarak görülen bazı değerlere vurgu yapmaları, fakat aynı zamanda da halka Batı'ya özgü değerler benimsetmeye çalışmaları Batıcılık akımının Doğu tipi milliyetçilik özelliğini ortaya koymaktadır. Bunun haricinde Türkçülük akımı öncülerinin Batıcılık cereyanı fikriyatını önemli ölçüde benimseyişleri de bu akımın milliyetçilik olgusundan kopuk düşünülmemeyeceğini açık şekilde göstermektedir.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın milliyetçilikler yüzyılı olduğu göz önüne alındığında, Osmanlı son dönem siyasi fikir cereyanlarının -her ne kadar devletin kurtarılması gayesiyle ortaya çıkmış olurlarsa olsunlar- milliyetçilik ideolojisinden hiç etkilenmemiş olduklarını düşünmek realiteye uzak düşmektedir. Bu realiteyle ilintili olarak son kertede meşrutiyet dönemi siyasi fikir cereyanlarındaki milliyetçi nüvelerin, milliyetçilik kuramları arasında yer alan İlkçi (primordialist) yaklaşımdan ziyade daha çok modernist ve etno-sembolcü yaklaşım içerisinde geliştirilen teorilere uygun düştüğü söylenebilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; Türkçülük akımı içerisinde Türk milletini çok eski çağlara dayandıran, o çağlardan bu yana değişmeden kaldığını, sonsuza kadar da var olacağını tasarlayan görüşler ise primordialist yaklaşıma uygunluk göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akçura, Y. (1978). Türkçülük, Türk Kültür Yayını, İstanbul.

Akçura, Y. (1981). Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Akıncı, A. (2014). "Milliyetçilik Kuramları", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 15, Sayı 1: s.131-150.

Akşin, S. (1998). Jön Türkler ve İttihat Terakki, İmge Kitabevi, Ankara.

Anderson, B. (2017). Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Metis Yayınları, İstanbul.

Cevdet, A. (2008). İçtihad'ın İçtihadı, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara.

Çetinsaya, G. (2001). "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Cilt 1: s.54-71.

Çoban, M. (2012). "Milliyetçilik Teorileri", Türk Yurdu, Sayı: 295: s.345-351.

- Çolak, Y. (2006). “1990’lı Yıllar Türkiye’inde Yeni Osmanlılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları”, Doğu Batı, Sayı: 38, s.125-144.
- Davison, H. R. (1997). Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, Çev. Osman Akınbay, Papirüs Yayınları, İstanbul.
- Durgun, Ş. (2014). Ulus İnşası ve Milliyetçilik, Binyıl Yayınları, Ankara.
- Gellner, E. (1992). Uluslar ve Ulusçuluk, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul
- Gellner, E. (2016). Milliyetçiliğe Bakmak, Çev. Simten Coşar ve Saltuk Özertürk-Nalan Soyarik, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (1977). Türkçülüğün Esasları, Kadro Yayınları, İstanbul.
- Guibernau, M. (1997). Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler, Çev. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Hobsbawm, E., J. (1993). 1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit ve Gerçeklik, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- İleri, C. N. (2000). Türk İnkılabı, Hazırlayan: Recep Durmaz, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Kalaycıoğlu, E.& Sarıbay, A. Y. (2000). Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Karpat, H. K. (1996). Türk Demokrasi Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Koçak, C. (2001). “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, Cilt 1: s.72-88.
- Leca, J. (1998). Uluslar ve Milliyetçilikler, Çev. Siren İdemem, Metis Yayınları, İstanbul.
- Lewis, B. (2000). Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara.
- Livanelioğlu, Ö. A. (1998). “Millet ve Milliyetçilik Kavramları Üzerine”, Ankara Barosu Dergisi, Sayı:3: s.42-61.
- Mantran, R. (2001). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, Çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1991). Türk Modernleşmesi Makaleler IV, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2006). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınları, İstanbul.
- Öğün, S. S. (1995). Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Özkırımlı, U. (2017). Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Smith, D. A. (1986) Ulusların Etnik Kökeni, Çev.Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Smith, D. A. (2017a). Milli Kimlik. Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Smith, D. A. (2002). Küreselleşme Çağında Milliyetçilik, Çev. Derya Kömürcü, Everest Yayınları, İstanbul.
- Smith, A. (2017b). Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik, Çev. Bilge Firuze Çallı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Tanör, B. (2005). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), Der Yayınları, İstanbul.
- Tazegül, M. (2005). Modernleşme Sürecinde Türkiye, Babil Yayınları, İstanbul.

Tunaya, T. Z. (2004a). Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tunaya, T. Z. (2004b). Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Türkdoğan, O. (1999). Milli Kimliğin Yükselişi Niçin Milletleşme, Alfa Yayınları, İstanbul.

Yetiş, K. (1994). "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, 31 Ekim-3Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu, s.107-134, Ankara.

Uzun, T. (2003). "Ulus, Milliyetçilik ve Kimlik Üzerine Bir Değerlendirme", Doğu Batı, Sayı 23: s.131-154.